

Turan Əlbəndə qızı Şahvələddi Qədimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
91turan@gmail.com

EŞİTMƏ POZULMASI OLAN UŞAQLARIN ŞİFAHİ NİTQ İNKİŞAFININ ƏSAS ŞƏRT VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Eşitmə pozulması olan uşaqlarda nitqin tələffüz tərəfi eşitmə pozulmasının dərəcəsindən çox asılıdır. Kar uşaqlar üçün sözlərin vizual qavranılması dil ilə tanışlığın ilk mərhələsidir. Şifahi nitqin öyrənilməsi görmə qavrayışından, nitqin motor komponentlərindən çox asılıdır. Kar uşaqlarla aparılan nitq təlimlərində ardıcıl olaraq şagirdlər səsləri tələffüz etməyi, dodaqdan oxumağı, yazmağı, həmçinin müşahidə etməyi bacarmalıdırlar. Uşaqlar sərbəst oxuyub yazmağı və təmiz tələffüzü təkmilləşdirərək, qrammatika üzrə biliklərin əldə etməlidirlər. Bu onların nitqlərinin inkişafı üçün çox vacib şərtlərdən bir neçəsidir.

Açar sözlər: *Şifahi nitq, tələffüz, qrammatika, görmə qavrayışı, əqli inkişaf*

Main conditions and stages of development of oral speech in children with hearing disorders

Summary

In children with hearing impairment, the pronunciation aspect of speech is highly dependent on the degree of hearing impairment. For deaf children, visual perception of words is the first step in learning a language. The study of oral speech is very much based on visual perception, the motor components of speech. In speech training with deaf children, students should be able to consistently pronounce sounds, read aloud, write, and observe. Children should acquire knowledge of grammar by improving their reading and writing skills and clear pronunciation. These are some of the most important conditions for the development of their speech.

Key words: *Oral speech, pronunciation, grammar, visual perception, mental development*

Müasir dövrdə müxtəlif dərəcəli eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişafı ən aktual mövzulardandır. Məlum olduğu kimi eşitmə qabiliyyətini bu və ya digər dərəcədə itirmiş uşağın nitq inkişafında bir sıra ləngimələr özünü göstərir. Təbii olaraq nitq inkişafında yaranan bu ləngimələr, çatışmazlıqlar bir çox faktorlardan asılıdır. Bu uşaqların nitq inkişafında yaranan çətinlikləri, şifahi nitqin inkişafını təyin edən psixoloji vəziyyəti, şərtləri, nitq təliminin ardıcıl və getdikcə artan mürəkkəbliyini nəzərə alaraq təyin olunmuş mərhələləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır.

Kar uşaqlarda nitq inkişafı, nitqin anlanılması və inkişafı xüsusi məktəbin ən vacib vəzifəsidir. Eşitmə pozulması olan uşaqlar şifahi nitqi yalnız xüsusi təhsil kontekstində dairəvi yollarla mənimsəyə bilirlər. Üstəlik, nitq motor hissələri tərəfindən dəstəklənən vizual qavrayışa etibar edirlər. Şifahi nitq biliyin əsasını, düşüncə aləti kimi ən çox istifadə olunan ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi nitqin vacib rolu ilə izah olunur. Kar uşaqlarda şifahi nitqin formalaşması problemini F.F.Rau, N.F.Slezina, V.I.Belyukov, T.A.Vlasova, E.P.Kuzmicheva, L.P.Nazarova, T.V.Pelymskaya və s. mütəxəssislər tədqiq etmişlər. Eşitmə qabiliyyətinin kompensasiya edilməsinin əsas yolu kimi eşitmə pozulması olan uşaqlarda şifahi nitqin mənimsənilməsinə, kar şəxsin inkişafı, müvəffəqiyyətli sosial uyğunlaşması üçün zəruri şərt hesab edirlər. Eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişafı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Kar uşaqların nitq inkişafı normal eşitən uşaqlar ilə müqayisədə özünəməxsusdur:

Şifahi nitq sənətinin başlanması üçün erkən müdaxilə və korreksiya, kompensasiya işləri düzgün qurulub aparılmalıdır. Belə ki, kar uşaqlar şifahi nitqi kortəbii şəkildə formalaşdırmırlar və uşaqlar əsasən şifahi nitqi sırf təhsil müəssisələrində mənimsəyir, sözlər dünyasını kəşf edirlər.

Eşitmə pozulmalı şəxslərdə müxtəlif nitq növlərinin eyni vaxtda və paralel assimilyasiyası (şifahi, yazılı, daktil, jest mimik) özünü göstərir. Karların özünəməxsus bir şifahi-ışarəli ikidilliyi var, bu, hər bir nitq tipində fərqli bir səviyyəli, qarşılıqlı fəaliyyət göstərən nitq sistemləri arasında ünsiyyət funksiyalarının paylanması və birlikdə yaşayan danışma sistemlərinin qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Karların şifahi-jest bilmək qabiliyyəti bütövlükdə onların zehni inkişafına və onun fərdi cəhətlərinə - yaddaşın, düşüncənin, şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərir. Şifahi nitqin lüğət və qrammatik quruluşunu mənimsəməkdə çətinliklər bu uşaqlar üçün qaçınılmazdır.

Kar uşaqlar dilin qrammatik quruluşunu mənimsəməkdə çox çətinlik çəkirlər. Bu çətinlik həm öz düşüncələrini qrammatik cəhətdən düzgün ifadə etmək istədikdə, həm də başqalarının nitqində qrammatik

quruluşları dərk etmək istədikdə baş verir. Uşaqların nitqində müxtəlif səhvlər müşahidə olunur və nitqin mənimsənilməsinin müxtəlif mərhələlərində fərqlidirlər. Erkən mərhələlərdə uşaqlar tez-tez nitq hissələrini ayırmırlar və həmişə düzgün istifadə etmirlər, əvəzlik və ön sözləri mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər və şəkilçilərdən səhv istifadə edirlər.

Kar uşaqlarda şifahi nitqin inkişafı probleminin nəzəri tədqiqində J.I.Shifin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. J.I.Shif, kar uşaqlarda şifahi nitqin meydana gəlməsinin xüsusiyyətlərini təyin edən aşağıdakı dörd psixoloji vəziyyəti müəyyənləşdirir.

Birinci şərt, kar uşaqların eşidən uşaqlara nisbətən sözlərin ilkin təsəvvürlərinin meydana gəlməsi üçün fərqli duyğu əsaslarına sahib olmasıdır. Eşidən uşaqlarda sözün qavranılmasında əsas yolu eşitmə, kar uşaqlarda motor hissələri (yazılı, daktıl və ya ifadə edilmiş söz) tərəfindən dəstəklənən vizual bir görüntüyə əsaslanır. Eşitmə pozulması olan uşaqlarda, tabletlərdə yazılmış sözlərin vizual qavranılması ("qlobal oxu") bölünməz qavrayış və həblərin tanınması (əvvəlcə rəng, toxuma, daha sonra sözün ilk hərfi və s.) ilə başlayır. Müəllim bu lövhələri müəyyən obyekt və hərəkətlərlə əlaqələndirir. Yəni kar uşaqlarda sözlərin vizual qavranılması sayəsində sözlərin signal funksiyaları və onların fonetik quruluşu barədə fikirlər qoyulur. Kar uşaqlar üçün sözlərin vizual qavranılması dil ilə tanışlığın ilk mərhələsidir.

İkinci şərt, nitq materialının eşitmədən fərqli təhlil qaydası. Danışığı mənimsəmiş, eşidən uşaq sözün fonetik görüntüsünü dərk edir, praktik olaraq hecalara, sonra isə "əlifba səslərinə" bölür. Eşidən uşağın bir sözün nitq axınından fərqləndirmə qabiliyyəti danışma qabiliyyətindən daha gec görünür. Sözün tərkibinin dəqiq təhlili sonradan - hərfləri öyrənərkən əldə edilir. Sözlərin incəliyi qulaqdan daha asan, gözlə qəbul edilir. Kar uşaqlarda bir sözlə tanışlıq onun görmə qavrayışından başlayır. Şifahi nitqi tələffüzün müəyyən bir səviyyəsində öyrənərkən, sözlərin heca bölünməsinə malikdirlər. Eyni zamanda, sözün məktubla təhlili yenidən qurulur: nitq motor komponentləri və vizual qavrayış əlaqələri qorunan qavrayış ilə mövcud olan münasibətlərin növünə görə müəyyən dərəcədə lehimli olur. Beləliklə, sözü hərflərlə qavrayan, lakin hecalarda tələffüz etməyi öyrənən bir kar uşağında görmə qavrayışı onu aparən nitqin motor komponentlərinin təsiri altına düşməlidir. Bu yenidən qurulma yavaşıdır, çünki kar uşaqların həssas nitq təcrübəsində sözün vizual görünüşü uzun müddət yavaş inkişaf edən motor görüntüsünə üstünlük verir. Kar uşaqlarda nitqin formalaşmasının **üçüncü şərti**, eşidən uşaqlarla müqayisədə fərqli qrammatik çevrilmələrdir, bunun səbəbi nitqin mənimsənilməsi üçün fərqli bir həssas əsasdır. Səslənən söz eşidən insanlar tərəfindən bütövlükdə qəbul edilir, çevrilmələr halında tez-tez fərqli səslənməyə başlayır. Kar uşaqlarda bir sözün görünüşü vizual olaraq qəbul edilir və onun dəyişdirilməsi sırf "xarici" görünür.

Dördüncü şərt, nitq motoru bacarıqlarının formalaşması üçün özünəməxsus və əlverişsiz şərtlərdir. Birincili pozulmaya ikincili kənaraçıxmalar nə qədər yaxın olsa, onların düzəldilməsi bir o qədər çətinləşir. Nitqin tələffüz tərəfi eşitmə pozulmasının dərəcəsindən çox asılıdır və onun yaranması ən çətin şeydir.

Kar uşaqların şifahi nitqi mənimsəməsi zamanı müşahidə olunan əlamətlərdən biri də nitqin qrammatikasında buraxdığı səhvlərdir. Səhvlər şifahi ünsiyyətin pozulması və yuxarıda müəyyən edilmiş psixoloji şərtlərlə əlaqələndirilir. Səhvlərin xarakteri nitqin mənimsənilməsinin müxtəlif mərhələlərində fərqlidir. Şifahi nitqi öyrənmənin ilk mərhələlərində, kar uşaqlar tez-tez nitq hissələrini ayırmırlar və həmişə düzgün istifadə etmirlər, əvəzlik və ön sözləri mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər, şəkilçi və sonluqları səhv istifadə edirlər. Sonra bu qədər kobud səhvlərin sayı azalır, lakin dil sisteminin daha incə xüsusiyyətləri (məsələn, cins və nömrə arasındakı fərq) arasındakı fərqlə əlaqəli səhvlər qalır. Böyük məktəb yaşına qədər, kar uşaqlar söz birləşməsinin qanunlarının (koordinasiya və nəzarət səhvləri) assimilyasiyası ilə əlaqəli səhvləri saxlayır. Bu səhvlərin müntəzəm xarakteri bəzi hallarda karların hissiyat təcrübəsinin xüsusiyyətləri ilə, digərlərində - təfəkkürünün inkişafının xüsusiyyəti ilə, üçüncüsü - dilin mürəkkəb təbiətini bilmək çətinlikləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Kar uşaqların zehni inkişafının vacib bir xüsusiyyəti, demək olar ki, eyni vaxtda bir neçə fərqli nitq növünün - şifahi (şifahi və yazılı), daktıl və jest-mimik mənimsənilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dərəcəli eşitmə pozulması yaxud kar olan uşaqlarda nitq inkişafının xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bu tədqiqatçılardan biri də F.M.Gildir.

F.M.Gil nitq təliminin ardıcıl və getdikcə artan mürəkkəbliyini nəzərə alaraq 3 mərhələ ayırd etmişdir:

Birinci mərhələ hazırlıqdır. Hazırlığın müddəti bir ildir. Bu il ərzində şagirdlər səsləri tələffüz etməyi, dodaqdan oxumağı, yazmağı, həmçinin müşahidə etməyi bacarmalı, söz lüğətini genişləndirməlidirlər.

İkinci mərhələ 3 il müddətində olur. Müəllimin bu dövrdə təlim-tərbiyə işi uşağın əqli inkişafına yönəldilir. Müəllim şagirdlərə ətraf mühit haqqında anlayışları toplamağa kömək edir. Bu mərhələdə F.M.Gil şəkillər sistemi üzrə əyani təlimə üstünlük verirdi. Şəkillərdə Alman xalqının məişəti, ölkənin təbii şəraiti, həmçinin uşağa yaxın olan ətrafındakı reallıqlar əks olunurdu. Bu üç ildə uşaqlar sərbəst oxuyub yazmağı və təmiz tələffüzü təkmilləşdirirdilər.

Təhsilin beşinci ilindən etibarən, üçüncü mərhələ başlayır və məktəbi bitirənə qədər davam edirdi. Bu mərhələdə əsas məqsəd kar məktəblinin əqli inkişafı, əxlaqi tərbiyəsinə, kitabların oxunulmasına, danışq dilinin inkişafına, yeni anlayışların qavranılmasına, qrammatika üzrə biliklərin əldə olunmasına yönəlirdi. Kar şagirdlər tərəfindən oxunulmuş material sonradan şifahi formada danışılır və yazı formasında təqdim olunurdu. Kar uşaqlar məntiqi düşünməyə və fikirlərini qrammatik olaraq düzgün formada ifadə etməyə alışdırılırdı. Onlar inşalar, ifadələr yazır və nitqin inkişafı üzrə müxtəlif analoji tapşırıqlar yerinə yetirirdilər. F.M.Gilin adı qərbi avropanın bir çox ölkələrində məşhurlaşmışdı. F.M.Gil təlimin ilk mərhələlərində müəllimin diqqətini uşağın söz bazasının zənginləşməsinə və onun nitqə olan təlabatına yönəldirdisə, digər alman alimi İ.Fatter əsasən diqqəti müxtəlif səslərin artikulasiyasına və bu səslərin çətin tələffüzlü fonemlər lüğətinə salınmasına yönəldirdi. Nəticədə kar uşaqda sözlərdə səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzdə avtomatik olaraq vərdiş yaranırdı. Şagird lüğəti təfəkkürün inkişafına görə deyil, səslərin tələffüzünə görə qavrayırdı. İ.Fatterin metodikasına əsasən ikinci mərhələdə uşaqlara qrammatika öyrədilirdi. Üçüncü mərhələdə isə tələffüz və yeni qrammatik formaların qavranılması təkmilləşdirilirdi. İ.Fatter cümlələrin sintaksisi üzərində işləməyə böyük məna verirdi.

Tədqiqatlara nəzər saldıqdan sonra ümumutəhsil məktəblərində eşitmə pozulması olan uşaqların nitq inkişaf səviyyələrinə görə neçə qrupda fərqləndirildiklərini qeyd etmək məqsədə uyğun olar.

Məktəbə daxil olan uşaqların nitqinin vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, erkən yaşda eşitmə pozulması keçirmiş uşaqların nitqi ilə sonradan qazanılmış eşitmə pozulması olan uşaqların nitqi bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, eşitmə pozulması eşitmənin itirilmə dərəcəsinə görə fərqləndirilir. Buna uyğun olaraq uşağın nitq inkişafı və nitq pozulması səviyyələrinə görə ayırd edilir.

Ağır eşidən uşaqların nitqinin vəziyyəti müxtəlif səbəblərdən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Eşitmənin zəifləmə dərəcəsi – uşaq nə qədər pis eşidərsə, bir o qədər də pis danışar.

2. Eşitmə qüsurunun əmələ gəlməsi zamanı - əgər eşitmə 3 yaşından pozulubsa, uşaqda lüğət, tələffüz və qrammatik quruluş çatışmazlığı olan ibarətli nitq ola bilər. Əgər eşitmə məktəb yaşı dövründə pozulubsa, onda belə uşaqda düzgün qurulmuş cümləli nitqdə cingiltili səslərin karlaşması, vurğusu aydın olmayan hecaların tələffüzü, səlis olmayan artikulyasiya və s. müşahidə edilir.

Erkən yaş dövründə eşitmənin pozulması nitqin çox ağır qüsurlarının yaranmasına səbəb olur.

1. Eşitmə qüsurunun törəməsindən sonra uşağın inkişaf etdiyi şərait vaxtında başlanmış korreksiya işi yaxşı nəticələr verir.

2. Zəif eşidən uşağın fiziki və psixi vəziyyəti – somatik cəhətdən zəif və psixi inkişafdan müvəqqəti geri qalan uşaqlarda nitqin formalaşmaması nəticəsində ümumi nitq inkişafsızlığı baş verir. Zəif eşidən uşağın nitqinin fonetik tərəfi də çoxsaylı qüsurlarla müşayiət edilir. Onlar oxşar və yaxın səslərin tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Eşitmə ilə səslərin differensiallaşmasının çətinliyi bir çox səs tələffüzü qüsurlarının yaranmasına səbəb olur. Bu qüsurlar aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə qarışdırılması;

2. Bir səsin digəri ilə əvəz olunması; məsələn: s-t; z-d

3. Affrikatların digər səs tərkibləri ilə əvəz edilməsi;

4. Səslərin təhrif edilmiş tələffüzü

5. Artikulyasiyası çətin və ya mürəkkəb olan səslərin (r, l, ç, ş) tələffüz edilməməsi.

Sadalanmaları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, ümumutəhsil məktəblərinin şagirdləri arasında eşitmə pozulması olan uşaqların nitqi 4 qrupa ayrılır:

Birinci qrupa qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş sadə və mürəkkəb geniş cümlələrdən sərbəst istifadə edə bilən uşaqlar aid edilir. Lüğət ehtiyatına və qrammatik quruluşuna görə bu kateqoriyalı uşaqların nitqi normal eşidən məktəblilərin nitqindən heç nə ilə fərqlənmir. Yalnız onlarda zəif eşidən uşaqlara məxsus olan tələffüz qüsurları özünü göstərir.

İkinci qrupa o uşaqlar aid edilir ki, onlar müəyyən leksik səhv və aqrammatizmləri müşayiət olunan geniş cümlələrdən istifadə edirlər. Belə uşaqların məişət danışq nitqi sərbəstdir. Onlar gördükləri hadisə və ya şəkillər barədə ətraflı danışmağı bacarır, lakin bu zaman onların lüğət ehtiyatı normal uşağa nisbətən məhdud olur. Buna görə də onların nitqində müəyyən sözlər digər mənaca o sözlərə yaxın sözlərlə əvəz edilir. Bu kateqoriyalı uşaqlar nitqlərində bütün nitq hissələrindən, qrammatik formalardan səhv olsa da istifadə edirlər. Aqrammatizm özünü felin müxtəlif formalarında, hal şəkilçilərində sözlər arasında uzlaşma əlaqələrinin pozulmasında, cümlədə sözlərin buraxılmasında göstərir.

Üçüncü qrupa elə uşaqlar aiddir ki, onlar nitqə malik olub geniş cümlələrdən istifadə edirlər. Lakin bu qrup uşaqlarda kəskin aqrammatizm və məhdud söz ehtiyatı müşahidə olunur. Onlar əsasən isim və fellərdən (bəzən sonuncunu buraxırlar) istifadə edirlər. Sifət, zərflər, qoşmalardan demək olar ki, istifadə etməirlər. Onların nitqində əvəzlilikdən çox az, bəzən isə səhv istifadə edilir.

Dördüncü qrupda isə elə uşaqlar cəmlənir ki, onlar ayrı-ayrı təhrif edilmiş, bəzən isə on-iyirmi sözlərlə danışırlar. Bu halda uşaq adətən ona tanış olan sözləri və ya hecaları deyir. Elə olur ki, eyni bir sözlə müxtəlif əşya və fəaliyyətləri də ifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva T.H. Kar uşaqlarda nitq vərdişlərinin formalaşdırılması Bakı 2018.
2. Речицкой Е.Г. Сурдопедагогика. Москва.: Владос, 2004.
3. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. Москва.: Академия, 2002.
4. Рау Ф.Ф Устная речь глухих детей ., М 1973.

Rəyçi: dos.T.H.Ağayeva

Göndərilib: 24.06.2020

Qəbul edilib: 25.07.2020